

УДК: 494.3:894.341:371.302

Айтибаева Ж.К.

ст. преп. Ошского государственного университета, Кыргызская Республика

ДЕНЕНИН БАШ БӨЛҮГҮНҮН АТАЛЫШЫ КӨРКӨМ КОНТЕКСТТЕ

Изилдөөнүн предмети болуп Ш. Абдырамановдун “Тагдыр” романынан алынган мисалдар, талданып чыккан үзүндүлөрдө “баш” сөзү дененин зарыл, аздектелчү, жогорку бөлүгүнүн номинанты катары алынды. Изилдөөнүн максаты - “баш” сөзү денотативдик мазмун, физиологиялык-анатомиялык, психологиялык маанини түзө алуусун аныктоо. Концептте абстракттуулук-конкреттүүлүк, денотативдик-коннотативдик, объективдүүлүк-субъективдүүлүк, синхрондук-диахрондук, жалпылык-эсекелик, улуттук-улут аралык ж.б. касиеттер көп багытта алакага түшүп, ар тараптан чырмалышып тургандыктан, кыргыз тилинин позициясында салыштыруу методу колдонулду. Мында баш сөзү дененин баш бөлүгү катары маанилердин репрезентацияланышына көңүл бөлүп, талдоого аракет жасалды. Дискурста гана концепттин тигил же бул сапаты актуалдашып пикир алмашууга катышат. Кеп контексти концепттин бир конкреттүү тарабын гана алдыңкы планга алып чыгат. Изилдөөнүн натыйжасында “баш” концепти көп катмарлуу статика-динамикалуу, мазмуну боюнча өтө көлөмдүү деп эсептелинет. Анын адамзаттын ой казынасындагы чексиз бай сапаттарын тилдик каражаттар чектеши, конкреттештириши белгиленди.

Негизги сөздөр: баш; репрезентация; дене бөлүгү; каарман; фраза; роман; акыл-ой; фрагмент; лексема; номинант; баштын кыймылы; контекст.

НАЗВАНИЕ ГОЛОВНОЙ ЧАСТИ ТЕЛА В ХУДОЖЕСТВЕННОМ КОНТЕКСТЕ

В данной работе качестве предмета исследования выступают примеры из романа “Тагдыр” Ш. Абдыраманова. Изучение слово “голова” и определение денотативного содержания, физиологико-анатомического, психологического значения составляют цель исследования. В проанализированных отрывках слово “голова” рассматривался как номинант необходимой, почитаемой, высшей части тела. При этом была предпринята попытка сосредоточиться и проанализировать репрезентацию значений, валовой баш является частью тела как головы. В концепте абстрактности-специфичность, денотативно-коннотативность, объективность-субъективность, синхронно-диахронность, общность-единственное, национально-межнациональное и другие свойства во многих направлениях переплетаются во всех направлениях. Только в дискурсе то или иное качество концепта актуализируется и участвует в обмене мнениями. Речевой контекст выводит на первый план только один конкретный аспект концепта. В результате исследования концепт “голова” считается многослойной статикой-динамичной, по содержанию весьма объемной. Выявлено, что ее безгранично богатые черты человеческой мысли ограничиваются и конкретизируются языковыми средствами.

Ключевые слова: голова; репрезентация; части тела; образ; фраза; роман; мысль; фрагмент; лексика; номинант; движение головы; контекст.

THE HEAD OF THE BODY IS IN THE ARTICAL CONTEXT

In this work, examples from the novel “Tagdyr” Sh. serve as the subject of research. Abdyramanova. Learning the word “head” and the determination of denotative content, physiological-anatomical, psychological significance constitute the purpose of the study. In the analyzed passages, the word “head” he was considered as a nominee of the necessary, revered, higher part of the body. At the same time, an attempt was made to focus and analyze the representation of values, the gross bash is a part of the body as the head. In the concept of abstractness-specificity, denotative-connotative, objectivity-subjectivity, synchronicity-diachronism, community-the only, national-international and other properties in many directions are intertwined in all directions. It is only in the discourse that one or another quality of the concept is actualized and participates in the exchange of opinions. The speech context brings to the fore only one specific aspect of the concept. As a result of the research, the concept of “head” is considered a multi-layered static-dynamic, very voluminous in content. It is revealed that its infinitely rich features of human thought are limited and concretized by linguistic means.

Key words: head; representation; body part; character; phrase; novel; mind; fragment; lexeme; nominee; head movement; context.

Баш сөзү романда көп учурда адам денесинин эң зарыл, эң жогорку бөлүгүнүн номинанты

катары колдонулган. Анын семантикалык түзүмү негизинен ушул кызматтын, функциянын чегинде жүзөгө ашат.

Эң алгачкы мисалга эле кайрылып, аталган маани кошумча семалар менен чиркелишип, байланышып, мазмун түзгөнүн көрүүгө болот: *Эртең менен ал чочуп ойгонуп, төшөктөн баш көтөрөрү менен сыртты көздөй шаашты* [1]. Мында дене бөлүгү жөнүндө гана сөз жүрбөйт. Башты көтөрүү аракети бойдун көтөрүлүшү, каармандын орундан, төшөктөн турушу менен коштолуп берилген. Ал эми *көтөр-өр-ү* сөзүндөгү *-ар* аффиксинин, *менен* жандоочунун, баяндоочтук *шаашты* этишинин өз ара семантикалык шайкештиги баш лексемасындагы кошок маанинин (“дене бөлүгү” + “бой, дене”) биримдиги иш-аракеттин тезделишин билгизет. Персонаж башын гана көтөргөн жок. Ал өз ордуна шарт туруп сыртка ыкчам жөнөдү. Мында сүйлөмдөгү маалыматтын комплекстүү түрдө туюнтулганын көрүүгө болот.

Баш лексемасы кошумча семаларды төмөнкү сүйлөмдө да кабыл алгандыгын байкоого болот: *Ошондон соң өз ички оюна берилип калгансыды: ырдаган да жок, башка нерселерге көңүл бурган да жок – кармап турган эски калтасына бир колун салып, башын оң ийни жакка саал кылжыйта берип, калтанын ичин тыңшагансып калды, кыязы ошо калтанын ичиндеги бир нерсени кол учу менен эсептеп жатты* [1]. Мында да *баш* сөзү негизги, түз маанисинде. Анын кыймылында терс коннотациялар сезилет: бир жагына ийилиши (кылжыйышы), каармандын калтадагы бир нерсени эсептөөгө кириши, ички ойго берилиши, эч нерсеге көңүл бурбашы – биз мүнөздөп жаткан лексеманын маанисин түзүүчү контекст.

Кийинки эки сүйлөм удаа бир ортомчу сүйлөм аркылуу берилет: *Шакир анын баш көтөрүшүн күтүп отуруп, өзү үргүлөп да кетет. Анан Бегмат уктап калды окшойт деп ойлойт. Жок, Бегмат уктабайт, башын бир жагынан экинчи жагына которуп, кээде карскурс жөтөлүп коюп, жыга чапкандай кыймылсыз жатат* [1]. Мында *баш* сөзү эки ирет колдонулган. Биринчи сүйлөмдө ал жогоркудай эле каармандын өйдө болушун, ордуна турушун туюнтса, экинчи сүйлөмдө мындай физикалык өзгөрүлүү (баштын позициясынын алмашуусу) тынчсыздануу, ойго чөмүлүү, оорудан жабырка тартуу, алсыздык менен коштолот. Мында башты ойдун, сезимдин, түйшүктүн кампасы катары да элестетүүгө болот.

Башка сүйлөмдө козголууну каалабагандык, ордуна тургусу келбегендик *баш көтөрүүсү* сөз айкашы аркылуу белгиленет: *Уйкусу ушунчалык катуу болуп, жылуу төшөктөн баш көтөргүсү келбей турса да, Шакир уялганынан араң козголду* [1]. Мында ордуна козголуу аракети *баш көтөрүү* аракети менен теңдештирилгенин көрөбүз. Бул эки аракет тең каармандын каалоосуна каршы аткарылган.

Кайсы бир мисалдарда *баш* сөзү “дене бөлүгү” маанисин коштогон басынуунун, мүнкүрөөнүн, көз карандылыктын көрсөткүчү катары да кызмат кылат: *Калыс болсо өз башын саал сыймыктуурак кармап, “Эмне үчүн антесин? Иштебейм. Өзүм билем” дештин ордуна орсок тишин көрсөтө арсыз жылмайып, Жокендин оройлуктарын да, аша чапкан жоруктарын да кечире берет* [1]. Мында автор каарманынын бошондугун, психикалык чабалдыгын, эркисиздигин белгилөө менен, адамда ар-намыстын болушун, өзүн-өзү сыйлоого аракеттин болушун жактагандыгын айтат.

Кийинки сүйлөмдө *баш* сөзү илбээсиндин дене бөлүгүн гана туюнтпайт, анын колго түшүшүн, жаны кыйылып өлүшүн, аңчыга азык болушун белгилөөчү лексема катары пайдаланылат: *Тузагыма өзү келип башын салат* [1]. Бул жерде жаш аңчынын баяны берилет, анын кыялдануусу, айрым фактыларга баасы көрсөтүлөт. Сөз кекилик жөнүндө жүрөт. Саяктын үч желеси бар. Желе салып кекилик кармоо – сокур өспүрүмдүн күндөлүк иши. Мында тузакка башы менен илинүү кекиликтин колго түшүшү, өлүмү, жашоосунун түгөнүшү катары сүрөттөлөт. Аны өспүрүм жөнөкөй, оңой иш катары көрөт.

Башка бир фразада *баш* сөзү колго түшүп, жашоо менен коштошууга даяр кекиликтин абалын туюнтат: *Кекилик башын тузакка салып алып, канатын парп эттире секирип кайра жыгылат ...* [1]. Канаттуунун аргасыз кыймыл-аракети аны кутулууга алып келбейт.

Баш – ойкампа. Анда эстутумду уюштуруучу, акыл-ойду жөндөөчү, маалымат топтоочу, сактоочу жана таркатуучу мээ органы жайгашкан. Айрым учурларда *баш* сөзү мээ, жогорку нерв системасы, акыл-эс кызматын атоодо да колдонулат: *Алагды болгон Шакирдин башына*

эч нерсе түшкөн жок – өзү мында отурганы менен көңүлү бүт бойдон адырда ... [1]. Бул жерде каармандын ой-дिति, акыл-эси ушул жагдайдан оолактап, алыскы адырды элестетип жаткандыгы айтылат. Барыш жөндөмөдөгү *башына* сөзүндө “акыл-оюна, оюна, акыл-эсине, эсине, мээсине” деген маанилер берилген.

Сокур каармандын *башы* ойкампа катары бүтүн эмес. Анын түзүмүндө көрүү элестери, образдары берилбейт. Ошондуктан көзсүз баштын ээси башка органдарын көбүрөөк иштетет: *Жүзүнө демейкиден өзгөчө сергектик топтолуп, башын болор-болбос кыйшайта берип, бирде оң кулагын, бирде сол кулагын кээде оңго, кээде солго багыттайт* [1]. Каарман айлана-чөйрөнү көрбөйт, андагы көрүнүштөрдү, байланыштарды, кыймылдарды элестете албайт. Ошондуктан ал башка активдүү сезүү органына басым жасайт. Дүйнөнү кулагы аркылуу андоого аракеттенет. Башын кыйшайтуу, эки тарапка багыттоо – табигый абал. Сүйлөмдө баш дене бөлүгү гана эмес, сезип туюу, маалымат алуу, аңдап билүү органы катары кызмат кылат. Баштын кыймылы сезимди иштетүүгө багытталат.

Кээде *баш* сөзү денотатынын бир тарабын, бир бөлүгүн гана атап калат. Баш кийим бул денотаттын бир бөлүгүн гана каптайт. Төмөнкү фразида *баш* сөзү денотаттын үстүңкү, төбө жагын гана белгилейт: *Бир убакта табакты ала коюп, баятан бакылдап күлгөнүн токтотпогон орсок тиш Калыстын башына палоосу менен кийгизип койду – палоонун ак майы Калыстын көйнөгүн жууп кетти* [1]. Азык салынган табак башты толук жаап калбайт. Бул жерде синекдохалык катышты көрүүгө болот: семантикалык жактан заттын бир бөлүгү аны бүтүндүк катары белгилейт. Баштын үстүңкү бөлүгү анын көлөмүнө барабар эмес.

Синекдоха төмөнкү фразида байкалбайт: *Балдар байкашкан эмес, Жокен жол боюна далдаланып жаткан экен, көйнөгүн башына каптап алып, карагандан “Бух-х!” деп чыга калганда, эшек шарт эте суу жеген аңгек жакка буйтай берип секирип өтүп кеткенде, балдар анын үстүнөн бөрктөй учуп, как жолго чабылып жыгылышты ...* [1] Көйнөк башты толук жаап алат. Бирок бул жерде айтсак болот: көйнөк баш кийим эмес. Аны шок өспүрүм шакаба үчүн, башкаларды мазактоо үчүн башына каптап алган. *Кап-/кеп-* уңгусу этишти гана эмес (*капта-, капташ-, кепте-* ж.б.) көп заттардын аты катары, сөз жасоочу каражат катары колдонулат (*кап, кап-чык, кеп, кеп-ин, кеп-ка, бет-кап, аяк-кап* ж.б.).

Баш сөзүнүн колдонулушунда дагы бир табигый алогизм бар. Ур-токмокко алганда бетке чабуу, башка чабуу аракеттери маанилеш эле болуп калат. Романда алар жиктелет: *Аны алдына бүктөп басып, бети келсе бетине, башы келсе башына муш менен былчылдатып салып кирди* [1]. Бул жерде *бет* сөзү баштын алдыңкы жагын, жаак жагын атап, *баш* сөзү анын жогорку чач өскөн тарабын атап келген. Бул контекстте *баш* сөзүнүн семантикалык көлөмү чектелген: ал дененин моюндан жогорку бөлүгүнүн аты болбой калган.

Ушул эле окуянын андан ары жүрүшүн сүрөттөөдө жазуучу *баш* сөзүнө бүтүн маани берет. Анда баштын бет бөлүгү обочолонбой каралат: *Жокен колунан суурулуп чыгып кеткен соң, жаны аябай ачышкан Саяк эми Калысты да баштан ары карсылдатып салып жатты* [1]. Бирок уруп-согууну карсылдатып деген тууранды сөз менен белгилениши баштын катуу бөлүгүн гана мушка алып жаткандыктын белгиси катары байкалат. Мурунку сүйлөмдө уруп-согууну мүнөздөөгө *былчылдатып* тууранды сөзү колдонулган эле. Бул аракет мурун, көз, ооз, бет бөлүктөрүндө гана ишке ашат.

Алсыздыкты, чаалыгууну аргасыздыкты башты тике кармай албагандык билгизет. Ооруп-сыркап жүргөн киши да баш көтөрүп кейкейбейт. Ушундай абал кийинки фразида сүрөттөлөт: *Акыры чарчап кеттиби, тарашадай болгон кичинекей комузун колуна алып, башын төмөн салаңдатып алды да, берилип черте баштады* [1]. Психологиялык мүмкүнчүлүк дене бөлүгүн алып жүрүүдө да билинет. Сүйлөмдө *баш* уңгусу эки ирет кездешет: биринчи уңгу дененин жогорку өтө зарыл бөлүгүн, экинчи уңгу чертүү аракетинин башталышын атайт (*баштады*).

Демейде *баш* сөзүнүн денотаты катары дененин жогорку бөлүгүн түшүнсөк, дене горинзондалдык абалда жайгашканда денотаттын позициясы өзгөрөт. Төмөнкү сүйлөмдө баштын тамашаны көрүп, угуп, байкап туруучу касиети актуалдашат: *Шакир менен Саяк экөө айвандын саал караңгыланган бурчундагы тапчанда төшөктөн балапанча баш чыгарышып, бир нече гана метр бет маңдайындагы чоң чарпаяда өтүп жаткан кызык тамашадан көңүл*

албай олтурушат [1]. Персонаждардын денелери төшөктө, жууркан алдында, алар көрүү, угуу, түшүнүү сапаттарына ээ гана органын төшөктөн чыгарышкан болуп жатат. Ансыз деле адам жатканда себепсиз башын чүмкөбөйт. *Ал эми Шакир да жаздыктан баш көтөрө мойнун буруп, Бекмат ар убак комуз чертип отурчу дөбөчөдөн, эки адамдын жанаша отурушкан караанын көз учуна үрүл-бүрүл илинтти* [1] фразасында баштын горизонталдык абалдан кадимки, демейдеги тике абалына өтүшү, көрүү органы аркылуу кайсы бир караандарды байкагандыгы сүрөттөлөт.

Дагы бир мисал келтирели: *Жазылган, - деди баятан кыймылсыз болгон Бекмат баш көтөрүп* [1]. Бул мисалда *баш көтөрүп* айкашынын колдонушуна контекст катары каармандын тынч, жөн гана, аракетсиз, суз турушу жана абалга өз пикирин билгизиш үчүн өйдө карашы белгиленет.

Дененин *баш* бөлүгүн дайым эле ээси көтөрбөйт. Айрым шарттарда аны башкалар өйдө кылып коюшу мүмкүн. Төмөнкү үзүндүдө дарактан учуп түшкөн каармандын шылкыйган башын сүйөп, таёо жөнүндө айтылат: *Бекмат төрдө Саяктын башын аяныч менен жөлөп олтурат* [1]. Мында “баш көтөрүү” мааниси жок. Баш ээсинин эси ооп калган. Аны башка каарман өйдө кылды. Текстте “башын көтөрүү” мазмуну берилген. Каармандын оор абалына болгон экинчи тараптын кам көрүү, боор ооруу сезими *аяныч менен* (зат+жандооч) түрмөгү аркылуу туюнтулган.

Көпчүлүк сүйлөмдөрдө *баш көтөр-* айкашы бир эле адамдын дене бөлүгүнүн жогорку тарапка, өйдөгө карай кыймылын атаса, төмөнкү сүйлөмдө бул бөлүмдө жайгашкан 4-5 кишинин чогуу аракетин көрсөтөт: *Керебеттерде жаткан адамдар бир-бирден баш көтөрө алик алышты* [1]. Салам берүү, саламга алик алуу жөрөлгөсү – элдик салттын элементи. Текстте бөлүмдөгүлөр кезектешип баш көтөрүп саламга жооп беришти.

Синекдохалык катыш төмөнкү сүйлөмдө да бар: *Кемпир да акыркы медеги болгон сокур небересинин башынан, маңдайынан алсыз колун араң көтөрө сылап, эчкирип ыйлап жатты* [1].

Мында *башынан* сөзү “(баштын) чачтуу бөлүгүнөн, чачынан, төбөсүнөн” маанисин туюнтуп, *маңдайынан* сөзүнүн толуктоосунда кемпирдин сокур небересин аяп эркелеткендигин, арманын, кайгысын билдирет. *Сылап* этиши кыймылдагы аярлык, боор ооругандык, жагымдуулук сезимдерин презентациялап турат.

Баш – аёонун объектиси. Анын ээсине карата мээримдүүлүк сыйлоо, ыйлоо ыкмалары аркылуу билдирилди. Ошол органдын өзүнүн кыймылы да персонаждын психикалык оор абалын көрсөтө алат: *Ошондо Саяк боз топуракка колдорун суга, аны кайра-кайра мыжыгып, башын булгалай, өксөп ыйлап кирди ...* [1]. Мында булгалай этиши дененин эн зарыл бөлүгүн катуу кайгыдан улам ары-бери чайкап, бир абалда кармай албай топуракка чүмкөп, топуракка ороп жатышын көрсөтүш үчүн колдонулган.

Баш көтөрүү кыймылы мындагы объекттин бөлүгүн да контекст катары кабыл алат. Романдын персонажынын сокур көзү, андан чыккан жаш *баш көтөрүп* синтагмасынын чөйрөсүн түзүп текстке кирет: *Саяк сокур көздөрүнөн жаш сүртүнө баш көтөрүп, төмөн көздөй басты, бирок арабага отурбай, аны жандап өтүп баратты* [1]. Баш көтөрүү аракетине каармандын төмөн карай кадам салып жүрүүсү өзгөчө контрастты түзүп, анын кайгысын күчөткөн тексттик чөйрө болуп калды.

Баш көтөрө айкашы башка бир контекстте да көпчүлүктүн кыймыл-аракетин туюнтат: *Баш көтөрө козголуша беришти, кайра сельсоветтин өзүнөн сөз күткөндөй болушту* [1]. Мында айылдык кеңештин башчысына келген *кыштак аксакалдары жөнүндө сөз жүрөт. Мурунку сүйлөмдө* отурган чалдар тууралуу айтылат. Бул айкаштагы маани келтирилген үзүндүдө купуя берилет. Этиштик *-уш -иш* мүчөлөрү анын “орунпайы” катары кызмат кылат – (*чалдар/аксакалдар*) козголуша беришти, ... болушту. Булардын субъекти мурунку сүйлөмдө берилген, мында кайталанбады.

Романда *баш көтөр-* сөз айкашы психикадагы капыстан пайда болгон өзгөрүүнү туюнтууда да колдонулат: *Саяк селтең эте баш көтөрүп, өз жүзүн Иван Матвеевич тарапка тушмалдап бурду* [1]. Каарман өзү күтпөгөн ойго реакция жасап демейдеги сүйлөшүү абалын

өзгөртөт. Анын башынын экинчи каарманды карай чамалап (сокур да!) бурулушу да айкаштын контекстин түзүп турат.

Кээде биз талдап жаткан айкаштын контексти татаалыраак мүнөздү кабыл алат. Баш көтөрүү кыймылы төмөнкү сүйлөмдө: 1) жаздыкты чыкканактоо; 2) терезе тушундагы дарактардын шабыртын угуучу; 3) жаап жаткан жамгырдын добушун тыңшоо менен биргеликте берилет: *Ал жаздык чыкканактай баш көтөрүп, терезенин тушундагы кандайдыр бир дарактын жалбырактарын сабап, жамгыр жаап жаткандыгын укту* [1]. Сөздөрдүн мааниси убакытка карата түрдүүчө катышта болгону менен (*көтөрүп* – натыйжа, *сабап* – натыйжа+процесс, *жаап жаткандыгын* – учурдагы жүрүп жаткан процесс, объект, *укту* – натыйжа) жагдайды сүрөттөөгө бирдей катышкан.

Персонаж сокур болгондуктан анын баш көтөрүү максаты бир тараптуу: *Саяк саал баш көтөрө, кимдин шарпасы экендигин тыңшап, бирок үн каткан жок* [1]. Контексттеги *шарпа, тыңша* сөздөрү объектти көрүү үчүн эмес (башкаларчылап), ал чыгарган шабыртты, үндү андап билүү үчүн болгон аракетти туюнтат. Төмөнкү үзүндүдө өтө мас каармандын кыймыл-аракетинин кескин өзгөрүлүш *баш көтөр*- айкашы менен белгиленет: *Жокен чалкасындагы калыбында каткырып күлдү да, анан эски диванды кычырата баш көтөрдү* [1]. Каарман чалкасынан жаткан абалын тез өзгөртүп, өз оппонентине басынтып сөз айтыш үчүн өйдө болушун көрсөтүү – *баш көтөр*- айкашын колдонууга негиз. Анын каткырып күлүүсү, диванды кычыратуусу текст үчүн психикалык-физикалык фонду түзөт.

Психикалык кескин өзгөрүү, капыстан айтылган маалыматтын таасири да аталган айкашты пайдаланууга себеп болот: *Саяк селт эте баш көтөрдү* [1]. Саяк Жокендин экинчи аялы болгондугу жөнүндөгү жоромолунун тастыкталышына болгон кескин реакциясы ушундай мүнөздөлөт. Мындай кескин баш көтөрүү башка мисалдарда да берилген.

Каралып жаткан сөз айкашы кененирээк контекстте да колдонулат: *Шакир чочуп кетип баш көтөрсө, өз төшөгүндө жаткан болот* [1]. Бул сүйлөмдө *төшөгүндө* сөз формасы ири контекстти, каарман жайгашкан кенен орунду туюнтуп турат. Бул мейкиндиктин бир чекесинде гана баш көтөрүү аракети жүрөт.

Жыйынтыктар:

1. Реалдуу эмес, гипотетикалык контекст да баш сөзүнүн колдонулушуна жол ачат. Бул учурда ал аздектөөнү, барктоону өтө талап кыла турган заттын номинанты болуп калат. Төмөнкү шарттуу мазмундагы сүйлөмдө эрктүү болууга, намысты коргой билүүгө, сөккөндү сөгүүгө, басынтканга жооп берүүгө нускоо бар экендиги айтылды;

2. Мында адамдын реалдуу *башы* жөнүндө сөз айтылбайт. Эгер бир адам өтө аздектеген нерсесине экинчи адам кесирлик кылса, ага жооп берүү абзел. Албетте, “Урганды ур” принциби инжилде, буддизмде, исламда таркалган диний “Бир жаагыңа салса, экинчи жагыңы тосуп бер” формуласына шайкеш эмес. Келтирилип талданган мисалдарда дененин баш бөлүгүнүн кыймылы дене ээсине таандык болгон аракет катары мүнөздөөгө алынды;

3. *Баш* лексемасынын когнитивдик-семантикалык көп түрдүүлүгүнүн көркөм контексттин алкагында талдоого алынышы; “Баш” концептинин физиологиялык-анатомиялык, психологиялык, менталдык-психикалык, ж.б. аспектилеринин конкреттүү мисалдарда мүнөздөлдү;

4. “Баш” концептине тиешелүү парадигма-синтагматикалык түзүмдөрдүн ачыкталышы; алардын ичинен Ш.Абдырамановго мүнөздүү типтүү конструкциялар көрсөтүлдү.

Адабияттар тизмеси:

1. **Абдыраманов, Ш.** Тагдыр. Роман. [Текст] / Ш. Абдыраманов — Фрунзе: Кыргызстан, 1980. — 448 б.
2. **Абдулатов, А.А.** Паремияларды когнитивдик-педагогикалык максатта сыпаттоонун айрым проблемалары [Текст] / А.А. Абдулатов. – Ош: ОшМУ, 2006. - 149 б.
3. **Абдыракматова, Н.К.** “Жан” концепт фразеологизмдерде [Текст] / Н.К. Абдыракматова, Ж.О. Дюшеков // Кыргыз тили жана адабияты. – Бишкек, 2007. - №11. – С. 105 - 110.

4. Бейшенова, Ж.А. Анализ концепта «Успех» среди студентов-кыргызов [Текст] / Ж.А. Бейшенова // Язык, культура, этнос. – Бишкек, 2017. – С. 91-96.
5. Зулпукаров, К.З. Слово как средоточие лингвоэтнокультурных концептов [Текст] / К.З. Зулпукаров // Вестник КГНУ им. Ж. Баласагына. – 2014. – Спец.вып. – С. 246-251.
6. Зулпукаров, К.З. Описание концепта “Ой/Мысль” в песнях: номинативный аспект [Текст] / К.З. Зулпукаров, С.К. Пазылова // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. – Бишкек, 2019. – №2 – С. 169-173.
7. Юдахин, К.К. Киргизско-русский словарь [Текст] / К.К. Юдахин – М.: Сов. энц., 1965 – 973 с.
8. Jahendoff, R. What is a concept? // Frames, fields and contrasts. New essays in semantics and lexical organization. – Hillsdale, 1992 – С. 629-643.

DOI:10.54834/16945220_2023_1_118

Поступила в редакцию: 18.02.2022 г.

УДК: 81, 36(81, 0)

Кыргызбаева Р.З.*преп. Кыргызско-Узбекского Межд. Универ. им. Б. Сыдыкова, Кыргызская Республика*

КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ ТААНДЫК КАТЕГОРИЯСЫНЫН ГРАММАТИКАЛЫК КАРАЖАТТАРЫ

Бул жумушта изилдөөнүн предмети катары кыргыз тилиндеги таандык категориясынын грамматикалык каражаттары каралды. Изилдөөнүн максаты - морфологиядагы таандык категориянын маани-мыңызын, жалпы касиеттерин бир өңүттө сыпаттап берүү болуп саналат. Изилдөөдө морфологиялык талдоо, салыштыруу, мүнөздөө усулдары колдонулду. Изилдөөнүн натыйжаларына таандык категориянын жалпы теориясы каралып, кыргыз тилиндеги өтө таркалган көз караштар сынга алынып, тыкан, так моделдер сунушталды. Морфологиянын таандык категориясы синтаксистик “чүмбөттөн” боюп, өзүнчө система катары берилди. Таандык категорияны аныктоодо өзүнө гана тиешелүү чен-өлчөмдөрү көрсөтүлдү. Бул натыйжалар макаланын мазмунунун жаңылыгын тастыктайт. Морфологиялык категорияларды өз деңгээлинин чегинде гана изилдөөгө, башка деңгээлдер менен чаташтырбай кароого негиз болот. Изилдөөнүн жүрүшүндө таандык категориянын маңызы жана статусу аныкталып, анын мазмунун түзгөн өзгөчөлүктөр изилденди. Келтирилген материалдар тилдин морфологиясын иликтөөгө ишенимдүү өбөлгө болот. Анын жыйынтыктары, такталган материалдар морфология жана кыргыз тилинин практикалык курсун өздөштүрүүдө, зат атоочтун таандык категориясы боюнча маалымат берүүдө колдонууга сунушталат.

***Негизги сөздөр:** таандык; посессивдүүлүк; тиешелүүлүк; морфологиялык категория; синтаксис; кыргыз тили; түрк тилдери; зат атооч; сөз айкаштар.*

ГРАММАТИЧЕСКИЕ СРЕДСТВА КАТЕГОРИИ ПРИНАДЛЕЖНОСТИ В КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКЕ

В данной работе предметом исследования были рассмотрены грамматические средства категории принадлежности в кыргызском языке. Цель исследования - описать значение и общие свойства категории принадлежности в морфологии в одном аспекте. В исследовании использовались методы морфологического анализа, сравнения и характеристики. Была рассмотрена общая теория категории, относящаяся к результатам исследования, подвергнута критике весьма распространенные взгляды на кыргызский язык, предложены четкие и точные модели. Категория, относящаяся к морфологии, освобождена от синтаксического «засилья» и представлена как отдельная система. При определении категории идентичности отображались только связанные с ней измерения. Эти результаты подтверждают новизну содержания статьи. Есть резон изучать морфологические категории только в пределах своего уровня, не смешивая их с другими уровнями. В ходе исследования были определены сущность и статус категории принадлежности, а также изучены признаки, составляющие ее содержание. Приведенные материалы послужат надежной основой для исследования морфологии языка. Его результаты, уточненные материалы рекомендуются для использования при освоении практического курса кыргызского языка и морфологии, предоставляя информацию о категории принадлежности имен существительных.

***Ключевые слова:** принадлежность; посессивность; притяжательность; морфологическая категория; синтаксис; кыргызский язык; тюркские языки; существительные; словосочетания.*